

परालको आगो कथामा बाह्य दृष्टिविन्दु

हरिप्रिया जोशी

ग्राज्यूट टिचर 'ए'

सैनिक आवासीय महाविद्यालय तेघरी, कैलाली

एम.फिल शोधार्थी

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय, नेपाल

लेखसार

प्रस्तुत आलेख गुरुप्रसाद मैनालीद्वारा लिखित परालको आगो कथाको विधा तात्विक अध्ययनसँग सम्बन्धित छ। सामाजिक विषयवस्तुलाई मुख्य आधार बनाएर लेखिएको यस कथामा बाह्य दृष्टिविन्दु प्रयोगको अवस्थाका बारेमा अध्ययन गरिएको छ। यस लेखमा विधा तात्विक अध्ययन अन्तर्गतको दृष्टिविन्दु सम्बन्धी अवधारणालाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा उपयोग गरिएको छ। प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त बाह्य दृष्टिविन्दुको अवस्था कस्तो छ भन्ने जिज्ञासाको परिपूर्ति गर्नका लागि यो अध्ययन गरिएको छ। बाह्य दृष्टिविन्दुको सैद्धान्तिक पर्याधारलाई आधार बनाई प्राथमिक एवम् द्वितीयक सामग्रीको उपयोग गरी गुणात्मक र पाठ विश्लेषणात्मक विधि अपनाइएको छ। प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त दृष्टिविन्दुको पद्धतिसँग सम्बद्ध पक्षको अध्ययन, समाख्याताको अदृश्य उपस्थिति, कथानकीय सन्दर्भ, पात्रविधानगत अवस्था र एकल पात्रको मनोविश्लेषण जस्ता उपकरणको माध्यमबाट गरिएको छ। नेपाली समाजमा देखिने सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तनका साथै लोग्ने र स्वास्नी बिचको भ्रगडा परालको आगो जस्तै हो, त्यही सानो भ्रगडाले पनि मानसिक रूपमा चोट पुऱ्याउन सक्छ भन्ने निष्कर्ष कथाको छ। बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोगले प्रस्तुत कथाको संरचनात्मक र अर्थीय दुवै पक्षको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलि कथालाई कलात्मक, सौन्दर्यपूर्ण र मानवीय संवेदनायुक्त बनाएको कुरा यस अध्ययनमा प्राप्त गरिएको छ। अन्त्यमा दृष्टिविन्दुको प्रयोगले प्रस्तुत कथाका आयामगत लघुता, आफैमा पूर्णता, पृथक रचना विधानगत पद्धतिप्रतिको आबद्धता परिपाकमा पुगनुले कथाकार मैनालीमा कथा सिर्जना गर्ने शिल्प उत्कृष्ट रहनुका साथै विश्लेषणात्मक विधिको अवलम्बन गरी बाह्य दृष्टिविन्दुका पद्धतिका आधारमा कथामा दृष्टिविन्दुको प्रयोगको अवस्थालाई पहिचान गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ।

प्रमुख शब्दावली : परालको आगो, समाख्याता, दृष्टिविन्दु, पात्रविधान, मनोविश्लेषण

अध्ययनको पृष्ठभूमि

यस अध्ययनमा गुरुप्रसाद मैनाली (१९५७-२०२८) द्वारा लेखिएको *परालको आगो* कथालाई बाह्य दृष्टिविन्दुको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। गुरुप्रसाद मैनाली नेपाली साहित्यका चार विधाहरूमध्ये आख्यानभित्रको कथा विधामा आधुनिकता ल्याउने प्रथम साहित्यकार हुन्। प्रथम आधुनिक कथाकार मैनालीले यथार्थमा आधारित भएर कथावस्तुको निर्माण गरेका हुन्। सङ्ख्यात्मक रूपमा एउटाकथा सङ्ग्रह भए पनि गुणात्मक रूपमा अग्रणी कथाकारका रूपमा उनलाई चिनिन्छ। ग्रामीण परिवेशका केही कुसंस्कारलाई कथामा बुने पनि आदर्श समाजतर्फ डोऱ्याउने उद्देश्य उनका कथामा पाइन्छ। तसर्थ उनी यथार्थ धरातलमा रहेर आदर्शतर्फ डोऱ्याउने कथाकारका रूपमा चिनिन्छन्। विक्रम संम्वत् १९९२ सालमा शारदा पत्रिकामा नासो कथा प्रकाशन भएसँगै उनको साहित्यिक यात्रा प्रारम्भ भएको हो। उनको एउटा मात्रै पुस्तककार कृति *नासो* रहेको छ। त्यसमा ११ कथा सङ्ग्रहित छन्। उक्त कृति वि.सं २०२० सालमा डा. तारा नाथ शर्माद्वारा सम्पादित भएर प्रकाशित भएको हो। ११ कथामध्ये *नासो* कथा नै शीर्ष कथा हो र यस कथाको नामबाटै कथा

सङ्ग्रहको नामकरण गरिएको छ। सङ्ग्रहका अन्य कथा परालको आगो, छिमेकी, अभागी, कर्तव्य, प्रत्यागमन र चिताको ज्वाला हुन्। उनका कथाहरूले नेपाली ग्रामीण जनजीवनको कारुणिक र मार्मिक पक्षलाई सुन्दर किसिमले व्यक्त गरेका छन्। शैलीमा नेपालीपन, भावनामा गाउँले विचारमा सुधारको लक्ष्य र चित्रणमा रमाइलो कलात्मकता मैनालीका कथाका विशेषता हुन्। लेखनीमा यथार्थ मुलतः आदर्शको प्रतिपादन सरलता र रोचकता उनका कथाका मुख्य विशेषता हुन्। *परालको आगो* कथा एक सामाजिक विषयवस्तु बोकेको कथा हो। नेपाली समाजका सोझा नागरिकका कथाव्यथालाई समेट्ने क्रममा *परालको आगो* जन्मिएको हो। ग्रामीण परिवेशको जीवनशैलीलाई जस्ताको त्यस्तै टिपेर कथामा राख्ने मैनालीले गाउँका नागरिकको सामाजिक पृष्ठभूमि कस्तो हुन्छ, भन्ने कुरा *परालको आगो*मा प्रस्तुत गरेका छन्। मैनाली सामाजिक यथार्थवादी कथाकार रहेकाले पनि *परालको आगो* कथामा सामाजिक यथार्थवादलाई बढी मात्रामा जोड दिएको पाइन्छ। दलित पीडित र तल्लो जात भनिएका व्यक्तिहरूलाई पात्रका रूपमा उभ्याएर २००७ सालपूर्व नै जातीय सम्मान प्रकट गर्ने क्रम समेत मैनालीले गरेका छन्। मैनालीले यो कथा मार्फत लोग्ने र स्वास्नी बीच हुने भ्रगडा, पुरुषप्रधान समाज, ग्रामीण समाजका महिलाहरूले शक्तिभन्दा पनि मुखले बोलेर जित्न खोज्ने जस्ता कुरालाई देखाउन खोजेका छन्। नेपाली समाजको वास्तविक चित्रणलाई सरल भाषामा प्रस्तुत गर्ने कथाकार मैनालीको *परालको आगो* कथाले सिङ्गो समाजको प्रतिनिधित्व गर्दछ, भने पात्र र विषयवस्तु समेत ग्रामीण समाजको वरिपरिका रहेको छन्। यस कथामार्फत् मैनालीले नेपाली समाजमा देखिने सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तनका साथै लोग्ने स्वास्नी बीचको भ्रगडा *परालको आगो* जस्तै हो तर त्यही सानो भ्रगडाले पनि मानसिक रूपमा धेरै चोट पुऱ्याउन सक्छ, भन्ने कुरा अभिव्यक्त गरेको छ।

कथाकृतहरूलाई कथाका विधातात्विक दृष्टिले पनि अध्ययन गर्न सकिन्छ। कथा योजना, पात्रविधान, सारवस्तु परिवेश, दृष्टिविन्दु, प्रतीकविधान, बिम्बविधान र भाषाशैली कथाका प्रमुख तत्व हुन्। यी तत्वहरूको समन्वित व्यवस्थापनबाट नै कथाको संरचना तयार हुन्छ। यी तत्वहरू मध्ये कुनै पनि तत्वका आधारमा कथाको अनुसन्धान र विश्लेषण गर्न सकिन्छ। दृष्टिविन्दु पनि कथाको एउटा महत्वपूर्ण तत्व हो र यसले कथाको रचनामा महत्वपूर्ण भूमिका बहन गर्दछ। कथाकारले आफ्नो सिद्धान्त अवधारणा र दर्शन पाठक समक्ष प्रस्तुत गर्ने तथा पाठकले पनि कथाकारको अभिमत, अवधारणा र दर्शनबोध गर्ने, कथानकलाई गहिराइ प्रदान गर्ने, कथाकारको दृष्टिकोण अभिमत र दर्शनको आधार बन्ने, भूमिकाको आधारमा कथाको केन्द्रीय र परिधीय पात्र पहिल्याउने, पात्रको जीवन्तता र विश्वसनीयता बढाउने तथा कथाको सारवस्तु बोधको आधार बन्ने तत्वको रूपमा दृष्टिविन्दुलाई लिने गरिन्छ। यस आधारमा कथाको विश्लेषण गर्दा समाख्याताको भूमिका, पात्रको भूमिका र मनोविज्ञान, दृष्टिविन्दु पात्रको पहिचान तथा कथा योजना, पात्र विधान, परिवेश र सारवस्तुको विधान र प्रस्तुतीकरणले खेलेको भूमिकालाई अध्ययनको आधार बनाइन्छ। बाह्य दृष्टिविन्दु दृष्टिविन्दुको एउटा महत्वपूर्ण प्रकार र कृति विश्लेषणको सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा स्थापित छ। यसर्थ, यस दृष्टिविन्दुका आधारमा *परालको आगो* कथाको अध्ययन हुनु आवश्यक देखिन्छ। यस अध्ययनमा मैनालीद्वारा लिखित *परालको आगो* कथालाई बाह्य दृष्टिविन्दुका आधारमा अध्ययन गरिएको छ।

समस्याकथन/उद्देश्य

गुरुप्रसाद मैनालीको *परालको आगो* एक महत्वपूर्ण प्रयोग अध्ययन क्षेत्रको विषय हो। यस कृतिलाई अन्य कुराबाट अध्ययन गरिए पनि दृष्टिविन्दुका आधारमा यस कथाको अनुसन्धान भएको पाइँदैन। यसै रिक्तताको परिपूर्तिको लागि यो अध्ययन गरिएको छ। *परालको आगो* कथामा बाह्य दृष्टिविन्दुको अवस्था के कस्तो छ भन्ने जिज्ञासा नै यस अध्ययनको मुख्य प्राज्ञिक समस्या हो। *परालको आगो* कथामा बाह्य दृष्टिविन्दुको के-कस्ता पद्धतिहरू प्रयोग गरिएका छन् ? ती पद्धतिहरूको विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनको औचित्य

गुरुप्रसाद मैनालीका एघारवटा कथाहरूमध्ये *परालको आगो* पनि एउटा महत्वपूर्ण कथा हो। यस कथालाई सांस्कृतिक अध्ययन, विधातात्विक अध्ययनका आधारमा केही अध्ययन गरेपनि दृष्टिविन्दुमा केन्द्रित भई अध्ययन नभएको परिप्रेक्ष्यमा उक्त कथाको दृष्टिविन्दुबारे समष्टिगत र वस्तुगत विश्लेषण गरिने प्रस्तुत अध्ययनको लागि अनुसन्धानात्मक औचित्य छ। त्यसैले यस अध्ययनबाट दृष्टिविन्दु र *परालको आगो* कथामा दृष्टिविन्दु सम्बन्धी जानकारी प्राप्त गर्न चाहने जिज्ञासु पाठक र अध्येताहरू लाभान्वित हुने भएकाले पुस्तकालय अध्ययनको विकासमा यस्ता विकासले महत्वपूर्ण भूमिका बहन गर्ने कुरा सिद्ध हुन्छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन सम्पन्न गर्नका लागि सामग्री सङ्कलन तिनको सम्पादन र व्यवस्थापनका लागि अँगालिएका विधि, छनौट गरिएका सामग्रीको विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार एवम् अर्थापनको ढाँचा निम्नानुसार रहेको छ-

सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अध्ययनका समस्याहरूसँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन मूलतः पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ। यसअन्तर्गत पनि प्राथमिक तथा द्वितीयक (आधारभूत र सहायक) प्रकृतिको सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ। आधारभूत सामग्रीका रूपमा गुरुप्रसाद मैनालीको *परालको आगो* कथालाई प्रयोगमा ल्याइएको छ भने सहायक सामग्रीका रूपमा दृष्टिविन्दुको आधारभूत सैद्धान्तिक सामग्री, अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ तथा लेख आदिलाई लिइएको छ। कृति विश्लेषण गर्न आवश्यक पर्याधार र अर्थापनका ढाँचा निर्धारणका लागि विभिन्न लेखक तथा अध्येताहरूद्वारा गरिएका पूर्व कार्यहरूलाई उपयोगमा ल्याइएको छ।

अर्थापनको विधि र ढाँचा

प्रस्तुत लेखलाई गुणात्मक ढाँचामा संरचित गरिएको छ। पाठ विश्लेषण विधिको उपयोग गरी प्रस्तुत *परालको आगो* कथाको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ। यस किसिमबाट यस अध्ययनमा *परालको आगो* कथा विश्लेषणको लागि उपयोगमा ल्याइएको अर्थापनको ढाँचा यसप्रकार रहेको छ -

समस्या	विश्लेषणको ढाँचा
परालको आगो कथामा बाह्य दृष्टिविन्दुको के कस्तो पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ ?	(क) समाख्याताको अदृश्य उपस्थिति (ख) कथानकीय सन्दर्भ (ग) पात्र विधानगत अवस्था (घ) एकलपात्रको मनोविश्लेषण

अध्ययनको परिसीमा

कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीद्वारा लिखित *परालको आगो* कथामा केन्द्रित हुनु यस अध्ययनको कृतिगत सीमा हो भने कथाका विधातत्व मध्ये दृष्टिविन्दुको मात्र खोजी गर्नु विधातत्वगत र सैद्धान्तिक परिसीमा हो। यस किसिमबाट दृष्टिविन्दुमध्येको पनि बाह्य दृष्टिविन्दुको सैद्धान्तिक अवधारणा र मान्यतामा मात्र केन्द्रित रही *परालको आगो* कथाको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिनुलाई यस अध्ययनको परिसीमाङ्कन मानिएको छ।

सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

कुनै एक मात्र पात्रलाई सर्वोपरि भूमिकाप्रदान गरी एउटै पात्रको मनोविश्लेषण गर्नुका साथै कथाका अन्य तत्वहरूको समन्वयमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका बहन गर्ने बाह्य दृष्टिविन्दुमा असंलग्न समाख्याताको प्रयोग गरिन्छ। मूलत एउटै पात्रको विचार, भावना, अनुभूति र सम्झनालाई प्रस्तुत गर्ने सीमित दृष्टिविन्दुमा प्रायः एउटै पात्रलाई सर्वाधिक महत्व दिने तथा मुख्य पात्रले घटनाहरूलाई स्मरण गर्दै आफ्नो ढङ्गले भन्नुका साथै आफ्नो विचार, भावना, सम्झना इत्यादिलाई प्रस्तुत गर्दछ (अब्राम्स र जफ्री, सन् २०२०, पृ.३०२)। लेखकले एउटा पात्रको छनोट गरी उसैका माध्यमबाट कथा र कथाको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने काम यस दृष्टिविन्दुमा गरिन्छ (कडन, सन् १९८०, पृ.७४५)। एउटा मात्र पात्रको विचार, भावना, सोचाइ, संवेगात्मक प्रतिक्रिया आदि चित्रण गर्नुका साथै कथाकारद्वारा केवल एकमात्र पात्रको मनोविश्लेषण यस दृष्टिविन्दुमा गरिन्छ। असंलग्न समाख्याताको प्रयोग गरिने यस दृष्टिविन्दुको सीमित प्रमुख पात्रीय दृष्टिविन्दुमा एउटा प्रमुख पात्र तथा सीमित गौण पात्रीय दृष्टिविन्दुमा कुनै एक गौण पात्रलाई दृष्टिविन्दु पात्रको भूमिकामा आवद्ध गरिन्छ। समाख्याताले पात्र र घटनाका विषयमा पाठक/श्रोतालाई जानकारी गराए वा विवरण प्रस्तुत गरे पनि सबै ठाउँमा उपस्थित हुन नसक्ने, सर्वदर्शी समाख्याताको भूमिका बहन गर्न नसक्ने, आफ्ना दृष्टिसामर्थ्यले थाहा नपाएका र आफ्ना सीमाहरू समेत आत्मसात् गर्ने बाह्य सीमित दृष्टिविन्दुमा केवल एक वा दुई पात्रको हाउभाउ, आचरण आदिको जानकारी दिइन्छ (नेपाल, सन् २०११, पृ.१०३)। दृष्टिविन्दुका सन्दर्भमा नेपाल भन्छन्-

आख्यानको सम्पूर्ण वस्तु, परिस्थिति र परिवर्तन दृष्टिविन्दुमा आधारित हुने, लेखकीयमनोभाव, दर्शन, अनुभूति र लेखकीय सामर्थ्यको उद्घाटन यसकै आधारमा गरिने, कालिक, स्थानिक र वैचारिक जस्ता विविधपक्षलाई यसले समेट्ने, यसकै समुचित प्रयोगबाट आख्यानले विशेष प्रवाह, शङ्कला र व्यवस्थाप्राप्त गरी गत्यात्मक र लयान्वितिको स्वरूपप्राप्त गर्ने बताउँदै कथानक निर्माण र कृतिको संरचनात्मक सम्पूर्णतामा दृष्टिविन्दुले अत्यन्त मिहीन भूमिकानिर्वाह गर्ने गरेको छ। (नेपाल, सन् २०११ पृ १०८)

दृष्टिविन्दुमा वर्णन विवरण दिने, नाटकीय संवाद-मनोवादको प्रयोग गर्ने, पत्रात्मक दैनिकीपरक शैलीको प्रयोग गर्ने, विभिन्न विम्बप्रतीक एवम् सङ्केत सन्दर्भको प्रयोग गर्ने जस्ता अनेकौं कथन कौशलको चमत्कारपूर्ण प्रयोग गरिएको हुन सक्छ (अवस्थी, २०६५, प.८)। बाह्य सीमित दृष्टिविन्दुको समाख्याताले आफूलाई आख्यानको कुनै एक पात्र वा पात्रसमूहको अनुभव र विचारमा लुकाउने तथा तृतीय पुरुषमा समाख्यान व्यक्त गर्ने कार्य गर्दछ (शर्मा, २०६३, पृ. ४१०)। यस दृष्टिविन्दुमा समाख्याताले प्रमुख पात्रका माध्यमबाट जानकारी प्रदान गर्दछ (बराल, २०६३, पृ. ४८)। समाख्याताले कुनै पात्र वा वर्गको अनुभव र विचारमा लुप्त (यथा) भई सीमित पक्षबाट मात्र कुनै कुराको प्रस्तुति गर्ने बाह्यसीमित दृष्टिविन्दुको समाख्याताले जुन पात्रलाई समाएको हुन्छ, त्यसका विषयमा सबै जान्ने हिसाबले वर्णन गर्ने तथा कुनैकुनै आख्यानमा यस्तो दृष्टिविन्दु फरकफरक

खण्डमा फरकफरक पात्रमा समेत हुन सक्ने र समाख्याताले जानेजति पात्र स्वयमूले पनि नजान्ने कुरा समेत व्यक्त गरिएको पाइन्छ। यस दृष्टिविन्दुमा समाख्याताले आफूलाई कुनै खास पात्र वा पात्र समूहभित्र समाहित गराई त्यसैमा सीमित भएर कथा प्रस्तुत गर्नुका साथै लेखकले उद्देश्यतर्फ बढी भुकाव राख्ने, पात्रको चारित्रिक विशेषताको प्रस्तुतीकरणमा ध्यान केन्द्रित गर्ने तथा आवश्यक सामग्रीलाई प्रभावान्वितपूर्ण ढङ्गले एकत्रित गर्ने कार्यसमेत गर्दछ। आख्यानमा पात्रका बारेमा सबै कुरा भन्न सक्ने समाख्याता भए बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको मानिन्छ। यस दृष्टिविन्दुमा समाख्याता प्रमुख वा सहायक मध्ये कुनै एक पात्रलाई अगाडि सारेर उसकै कथा भन्ने काम गर्दछ (बराल, २०६९, प. ७६)। बाह्य दृष्टिविन्दुमा अदृश्य/असंलग्न समाख्याता आख्यानबाहिर रही कथा प्रस्तुत गर्छ तर आख्यानमा पात्रका रूपमा उपस्थित रहँदैन (एटम, २०७४, पृ. ११५)। उल्लिखित सन्दर्भहरूले बाह्य सीमित दृष्टिविन्दुमा एकलपात्रलाई सर्वाधिक महत्त्व दिइने, एउटै पात्रको मनोविश्लेषण तथा असंलग्न समाख्याताको प्रयोग गरिने कुरालाई स्पष्ट पार्दछन्।

बाह्य दृष्टिविन्दुको सारवस्तुको प्रस्तुतीकरणमा एकल पात्रलाई मुख्य आधार बनाइन्छ। प्रमुख पात्रको मानसिक चिन्तन र धारणाप्रतिको विशेष ज्ञान राख्ने समाख्याताले प्रस्तुत गरेअनुसार वा देखाए अनुसारकै दृष्टिकोण, विचार वा तथ्यमा केन्द्रित रही पाठकले समाख्यान बुझ्नुपर्ने विचार पनि व्यक्त गरिएको पाइन्छ। पात्रको जीवन्तता र विश्वसनीयता दृष्टिविन्दुमै निर्भर रहने तथा यसमा दृष्टिविन्दु कमी हुनु वा दृष्टिविन्दु कमजोर हुनु भनेको कथाको संरचना फितलो हुने कुरासमेत प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ (श्रेष्ठ, २०६०, पृ. ३३८)। कथा भन्ने कलाकारितालाई बोध गराउने दृष्टिविन्दु आख्यानको समग्र संरचनागत घटकहरूलाई संयोजन गर्ने माध्यमका रूपमा रहन्छ। दृष्टिविन्दुका आधारमा कुनै कृतिको वैचारिक पक्षको विश्लेषण गर्दा सङ्केन्द्रक (समाख्याता), विश्वदृष्टि, विन्यास, माध्यम, संहिता (कार्यात्मक, व्याख्यात्मक, चिहनात्मक, प्रतीकात्मक र सन्दर्भात्मक आदि) जस्ता प्रारूप अर्थात् विश्लेषणीय उपकरणका रूपमा उपयोग गर्नुपर्ने विचार पनि पाइन्छ। (शर्मा, २०६६, पृ. ११२७)। दृष्टिविन्दुले कथालाई ठोस संरचनात्मक गुण प्रदान गर्ने, दृष्टिविन्दु कमजोर हुँदा पात्र संवेग शून्य भई कथावस्तुको ढाँचा नै विरूपहुने, दृष्टिविन्दुले कथालाई स्थिर चित्र हुनबाट बचाएर सजीव एवम् गतिशील बनाउनमा निर्णायक भूमिका बहन गर्ने, लघुआकारमा कथा संरचित हुने भएकाले एउटै रचनामा दृष्टिविन्दु परिवर्तन नगर्ने तथा दृष्टिविन्दुमा एकरूपता कायम गर्दा नै कथाको संरचना सशक्त हुने विचार पनि प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। दृष्टिविन्दुलाई कथा पाठकसमक्ष प्रस्तुत गर्ने माध्यम, कथाकार र पाठकबीचको सम्बन्धसूत्र, कथानकलाई गहिराइ प्रदान गर्ने उपकरण, कथाकारको दृष्टिकोण, अभिमत र दर्शनको आधार, कथाको केन्द्रीय तथा परिधीय पात्र पहिल्याउने कारकत्व, पाठकमा विश्वसनीयता र प्रभावान्वित सञ्चार गर्ने माध्यम, कथाको आत्मपरकता वा वस्तुपरकता छुट्याउने आधार, पात्रको जीवन्तता र विश्वसनीयताको कारक, जीवन्त, प्रभावकारी, परिणाममुखी र कलात्मक कथा रचनामा सहयोगी तथा कथाको सारवस्तु बोधको उपयुक्त तरिकाका रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यी अध्ययनहरूले दृष्टिविन्दुको उपादेयता र महत्त्वलाई बोध गराएका छन्। प्रस्तुत अध्ययनमा दृष्टिविन्दु सम्बन्धी यिनै अवधारणाहरूलाई सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ।

परालको आगो कथामा प्रयुक्त बाह्य दृष्टिविन्दुका पद्धतिहरू

लोगने स्वास्नीबिचको भगडालाई केन्द्रविन्दु बनाएर लेखिएको प्रस्तुत कथामा प्रयोग गरिएको बाह्य दृष्टिविन्दुको पद्धतिहरूलाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ-

समाख्याताको अदृश्य उपस्थिति

कथामा आख्यानको प्रस्तुतीकरण गर्ने पात्र नै समाख्याता हो। यसले कथाको घटना र कार्यव्यापारलाई अत्यन्त सन्तुलित र व्यवस्थित ढङ्गले अधि बढाउने जिम्मेवारी लिएको हुन्छ। यसलाई शब्दान्तरमा कथयिता वा कथावाचक पनि भन्ने गरिन्छ। संलग्नता र सहभागिताका आधारमा समाख्याता कुनै प्रथम पुरुषीय पात्रका रूपमा प्रत्यक्ष संलग्न र सहभागि भएर समाख्यानको प्रस्तुतीकरण गर्दछ भने कुनै कथामा आफू सहभागी र संलग्नभई अदृश्य तथा नाटककारको स्थितिमा रही तृतीय पुरुषीयपात्रको माध्यमबाट समाख्यानलाई अगाडि बढाउने गर्दछ। कथाको दृष्टिविन्दु पहिचानगर्दा समाख्याताको प्रत्यक्ष वा प्रथम पुरुषीय पात्रको रूपमा सहभागिता छ कि छैन भन्ने कुरालाई अबलम्बन गर्नुपर्दछ। प्रथम पुरुषीय पात्रका रूपमा प्रत्यक्ष ढङ्गले समाख्याता कथामा सहभागी भएर भूमिका निर्वाह गरेको छ भने आन्तरिक दृष्टिविन्दु हुन्छ। यसका विपरीत कथामा समाख्याता पात्रको प्रत्यक्ष संलग्नता नरहने ऊ अदृश्य र नाटककारको जस्तो भूमिकामा रहने तथा तृतीय पुरुषीय पात्रको संलग्नतामा मात्र कथालाई अगाडि बढाउने अवस्था छ भने उक्त कथामा बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको मानिन्छ। यो बाह्य दृष्टिविन्दुको एउटा पद्धति हो। यसमा समाख्याताको उपस्थिति अदृश्य अवस्थामा रहन्छ। यी तथ्यहरूलाई आत्मसात् गर्दा प्रस्तुत परालको आगो कथामा समाख्याता पात्रको प्रत्यक्ष संलग्नता नरहेको तथा तृतीय पुरुषीय पात्रलाई आधार बनाएर समाख्यानलाई अगाडि बढाईएको एवम् कथाकार समेत अदृश्य जस्तो भूमिकामा रहेकाले बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको कुरा प्रष्ट हुन्छ। यस कुरालाई निम्नानुसारको कथांशका माध्यमबाट थप पुष्टि गर्न सकिन्छ -

एकछिनपछि घाँसको भारी लिएर गौँथली आइपुगी। पनेलाको चोलो, छिटको फरिया लगाएकी, फरियाको गुल्थो खुम्च्याएर पटुका बाँधेकी, हातमा बाला, घाँटीमा प्वाँलो लाएकी, पुष्ट छाती भएकी, निधारमा सिन्दुरको ठूलो टीको लगाएकी, कपालमा गुराँसको फूल सिउरेकी अलिअलि साँवलो वर्णकी निकै राम्री देखिन्थी। गौँथलीको त्यो मनोहर रूप देखेर चामे तृप्त भयो। घरमा साक्षत् गृहलक्ष्मीले प्रवेश गरे जस्तो मान्यो। (परालको आगो, पृ. ६१)

प्रस्तुत कथांशमा समाख्याता पात्रको प्रत्यक्ष संलग्नता र भूमिका देखिएको छैन अर्थात् प्रथम पुरुषीय पात्रको उपस्थिति देखिदैन। कथांशलाई तृतीय पुरुषीय पात्र चामेको केन्द्रीयतामा अगाडि बढाइएको छ भने समाख्याता अदृश्यको भूमिकामा रहेको छ। यी सन्दर्भ र अभिलक्षणहरूले प्रस्तुत कथामा बाह्य सीमित दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको कुरालाई प्रमाणित गर्दछन्।

कथानकीय सन्दर्भ

कुनै पनि कथाको दृष्टिविन्दु पहिचान गर्दा त्यस कथाको कथानकीय सन्दर्भलाई पनि आधार बनाउनु पर्दछ। कथानक निर्माणमा कुनै पात्रलाई केन्द्रीय र कुनकुन पात्रलाई परिधीय अर्थात् गौण भूमिका प्रदान गरिएको छ? कुन पात्रको जीवन पद्धति वैयक्तिक आवेग संवेग र प्रतिक्रियाको वर्णन गरिएको छ भन्ने कुराहरूलाई दृष्टिविन्दु पहिचान गर्दा आधार बनाउनु पर्दछ। निष्कर्षः कथानको केन्द्रमा आउने द्वन्द्व, घटना र कार्य व्यापारको प्रमुख अङ्गबन्ने तथा उसको अभावमा कथानकले गति लिनसक्ने पात्रले नै दृष्टिविन्दुलाई बहन गरेको हुन्छ। बाह्य दृष्टिविन्दु प्रयोग गरिएको कथाको कथानकमा एउटै पात्र र ऊ सित सम्बन्धित घटना र कार्य व्यापारलाई बढी प्राथमिकता दिइन्छ। यो बाह्य दृष्टिविन्दुको एउटा पद्धतिका रूपमा विकसित भएको छ। यस कुरालाई मनन गर्दा प्रस्तुतकथाको कथानकको केन्द्रीय पात्रका रूपमा चामेलाई उभ्याइएको छ। कथाको सुरुनै “चामेकी स्वास्नीगौँथली साँढे मुखाले थिई” बाट गरिएको छ। यही स्वभावले गर्दा यस कथाकालोगने स्वास्नीका बीचमा वाक्ययुद्ध शुरु हुन गई अन्त्यमा पुरुष भएको नाताले निर्ममता

पूर्वक पिटाइ गर्दा त्यसैको फलस्वरूप गौथली भागेर माइत बसेकी र यता चामेले घर गृहस्थीको सम्पूर्ण भार आफैले समाल्नु पर्दा ठूलो कष्ट खानुपरेको र त्यसको केही दिन पछि पछुताउनु परेको छ । पश्चाताप पछि समस्याको समाधान खोज्न चामे आफ्नी स्वास्नी गौथलीलाई लिन ससुराली तर्फ जाने विचार गर्छ । चामे ससुराली पुगेपछि ससुरा र आफ्नी स्वास्नी गौथलीसँग कुराकानी गरेर सम्झौताको विन्दुमा पुग्न सफल हुन्छ र अन्ततः आफ्नी स्वास्नीलाई घर फर्काउन सफल हुन्छ । यसबाट प्रस्तुत कथामा कथानकको केन्द्रीय पात्रको भूमिकामा चामे नै आएको छ र ऊ तृतीय पुरुषीय पात्र हो । यसर्थ यस कथाको कथानकले चामेलाई नै दृष्टिविन्दु पात्रको भूमिकामा आबद्ध गरेको छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

पात्र विधानगत अवस्था

कथाकारले कथा सिर्जनाका लागि पात्र सम्बन्धी योजना बनाउँछ, जसलाई पात्रविधान भनिन्छ । कुनै कथामा कथाकारले एकभन्दा बढी पात्रलाई भूमिका प्रदान गर्दछ भने कुनै कथामा एउटै पात्रलाई सर्वाधिक भूमिका र हैसियतमा राख्दछ । बाह्य दृष्टिविन्दुको पहिचानमा पात्र विधानगत अवस्थाले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । भूमिकाका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूल, स्वभावको आधारमा गतिशील र स्थिर, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गगत र व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा नेपथ्यीय र मञ्चीयतथा आबद्धताका आधारमा बद्ध र मुक्त पात्रहरूको प्रयोग कथामा गरिन्छ (शर्मा, २०६३, पृ. ३९२-३९३) । यसलाई समेत अवलम्बन गर्दा मूलतः प्रमुख, अनुकूल र गतिशीलवा स्थिर, वर्गगत वा व्यक्तिगत, बद्ध र मञ्चीय जस्ता चारित्रिक विशेषता बोकेको पात्रले दृष्टिविन्दुगत वैशिष्ट्य बहन गरेको हुन्छ । बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिने कथामा उक्त प्रवृत्तिका पात्रहरूको बढी प्रयोग हुन्छ भने सर्वदर्शी दृष्टिविन्दुको बढी सम्भाव्यता रहन्छ तर एउटा पात्रलाई मात्र उक्त चारित्रिक विशेषताका साथै सर्वाधिक भूमिकामा लेखकले कुन र कति जनालाई स्थान दिएका छन् भन्ने कुरालाई पनि ध्यानमा राख्नु पर्दछ । बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको कथाको पात्रविधानमा एउटै पात्रलाई कथाको केन्द्रमा राख्ने पद्धतिको विकास गरिएको पाइन्छ । यस दृष्टिविन्दुमा एउटै पात्रलाई मात्र सर्वोपरि भूमिका प्रदान गरिएको हुन्छ । परालको आगो कथामा एक मात्र पात्र चामेलाई सर्वाधिक भूमिका र हैसियत प्रदान गर्ने पद्धति उपयोग गरिएको छ । प्रमुख पुरुष, निम्नवर्गीय, प्रतिनिधि, केन्द्रीय, बद्ध र मञ्चीय लगायतका चारित्रिक विशेषताले युक्त चामेकै केन्द्रीयता र सेरोफेरोमा यस कथाको पात्रविधान गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा सुरुदेखि अन्त्यसम्म चामेकै भूमिका अभिन्न रहेको छ । तसर्थ बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत कथामा एउटै पात्रलाई सर्वाधिक भूमिका र महत्त्व प्रदान गरिएकाले बाह्य सीमित दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।

एकलपात्रको मनोविश्लेषण

बाह्य दृष्टिविन्दुका सर्वदर्शी, सीमित र वस्तुपरक प्रकारहरूको पहिचानमा मनोविज्ञानको अवस्थाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । बाह्यदृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको कथामा दुई वा सोभन्दा बढी पात्रको मनोविश्लेषण गरिए सर्वदर्शी, एकमात्र पात्रको मनोविश्लेषण भए सीमित र कुनै पनि पात्रको मनोविश्लेषण नगरेको भए वस्तुपरक दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको मानिन्छ (बराल, २०६९, पृ. ७५-७७) । यस किसिमबाट बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको कथामा एकभन्दा बढी पात्रको अन्तर्मनको विश्लेषण गरिएको छ कि ? अथवा एउटै मात्र मनोविश्लेषण गरिएको छ कि ? वा कुनै पनि पात्रको मनोविचरण गरिएको छैन भन्ने कुरालाई बडो सचेतता र सावधानीका साथ निक्क्याल गर्नुपर्दछ । बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको कथामा एउटा पात्रको मात्र मनोविश्लेषण गरिने

पद्धतिको विकास गरिएको पाइन्छ। यस पद्धतिलाई आत्मसात् गर्दा प्रस्तुत *परालको आगो* कथामा एकमात्र पात्र चामेको मनोविज्ञानलाई केलाइएको छ। यहाँ उदाहरणको रूपमा निम्न कथाशलाई प्रस्तुत गरिएको छ-

हरे ! त्यो दिन बिचरी गौथलीलाई किन कुटे हुँला? स्वास्नी मानिसहरू विहा हेर्न भनेपछि हुरुक्क हुन्छन्। उसमा पनि चढ्दो उमेर, एकछिन विहा हेर्न गै त ! एक छिन यसो गाउँघरमा रमिता हेर्न गएको पनि खप्न सक्ने छुसीले के स्वास्नी सुर्मनु ? भात पकाउनअलिकता ढिलो गरी भनेर स्वास्नी कुट्नु भन्दा अधम काम अर्को के होला ? अलिमुखाले भएकी पनि कुटेरै हो अब घर गै भने कहिल्यै कुट्ने छैन। जुठे दाइका भन्दा बढ्ता कदर गरेर राखिन भने अनि भन्नु।

यसरी प्रस्तुत कथामा चामे कै मानसिक प्रतिक्रियाहरू पाइन्छन्। कथामा अन्य कुनै पनि पात्रको मनोविश्लेषण केलाइएको छैन। तसर्थ प्रस्तुत कथामा बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ।

समग्रतः *परालको आगो* कथामा बाह्य सीमितका समाख्याताको अदृश्य उपस्थिति प्रथम पुरुषीय पात्रका सङ्ग तृतीय पुरुषीय पात्रको उपयोग कथानक योजना र पात्र विधानमा एउटै पात्रको केन्द्रीयता, एकमात्र पात्रको मनोगत चरणको प्रयोग जस्ता पद्धतिहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। यिनै अभिलक्षणका आधारमा प्रस्तुत कथामा उल्लेखित बाह्य दृष्टिविन्दुका पद्धतिहरूको प्रयोग भएको स्पष्ट हुन्छ।

निष्कर्ष

परालको आगो कथामा असंलग्न समाख्याताको उपस्थिति, तृतीय पुरुषीय पात्रको उपयोग, कथानक योजना र पात्रविधानमा एउटै पात्रको केन्द्रीयता, एकमात्र पात्रको मनोगत चरणको प्रयोग जस्ता बाह्य दृष्टिविन्दुका पद्धतिहरूको उपयोग गरिएको छ। यहाँ कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीको प्रत्यक्ष उपस्थिति देखिँदै भने उल्लिखित बाह्य सीमित दृष्टिविन्दुका पद्धतिहरूमा चामेलाई केन्द्रीय भूमिका प्रदान गरिएको छ।

नेपाली कथा साहित्यको फाँटमा एउटा बेग्लै पहिचान बनाएका समाजिक यथार्थवादी कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीको *परालको आगो* उनको नासो कथामा सङ्गृहीत एघार कथा मध्येको एउटा कथा हो। सामाजिक यथार्थवादी विचारधारामा रहेर लेखिएको यो कथाले नेपालको ग्रामीण जीवनको चित्रणलाई कलात्मक रूपमा जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गरेको छ। मैनालीले यो कथा मार्फत लोग्ने र स्वास्नी बीच हुने भ्रगडा, पुरुषप्रधान समाज, ग्रामीण समाजका महिलाहरूले शक्तिले भन्दा पनि मुखले बोलेर जित्न खोज्ने प्रवृत्ति जस्ता कुरालाई देखाउन खाजिएको छ। गरिबीको रेखा मुनि रहेका र आर्थिक रूपले सबल हुन नसकेका नागरिकको विचारलाई प्रमुख बनाएर कथाका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने काम गरिएको छ। नेपाली समाजको वास्तविक चित्रणलाई सरल भाषामा प्रस्तुत गर्ने कथाकार मैनालीको *परालको आगो*ले सिङ्गो ग्रामीण समाजको प्रतिनिधित्व गर्छ भने पात्र र विषयवस्तु समेत ग्रामीण समाजकै वरिपरिका रहेका छन्। मैनालीले यस कथा मार्फत् नेपाली समाजमा देखिने सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तनका साथै लोग्ने स्वास्नी बीचको भ्रगडा *परालको आगो* जस्तै हो तर त्यही सानो भ्रगडाले पनि मानसिक रूपमा धेरै चोट पुऱ्याउन सक्छ भन्ने कुरा देखाउन खोजेका छन्। बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत कथामा दृष्टिविन्दुको प्रयोगले कथाको संरचनात्मक र अर्थीय दुवै पक्षको निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेली कथालाई कलात्मक, सौन्दर्यपूर्ण र मानवीय संवेदनायुक्त बनाएको छ। दृष्टिविन्दुको प्रयोगले प्रस्तुत

कथाका आयामगत लघुता, आफैमा पूर्णता, पृथक रचना, विधानगत पद्धतिप्रतिको आबद्धता परिपाकमा पुग्नुले कथाकार मैनालीमा कथा सिर्जना गर्ने शिल्प उत्कृष्ट रहेको निष्कर्ष यस लेखको रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अब्राम्स, एम. एच. एण्ड, जि. जि. (सन् २०२०). *ए ग्लोसरी अफ लिटरेरी ट्रम्सट्रवेन्टिन्थ रिप्रिन्टेड. सेनगोग लर्निङ इन्डिया प्राइभेट लिमिटेड ।*
- अवस्थी, महादेव (२०६५). *नेपाली कथा भाग २*, (दो.सं.). साभा प्रकाशन ।
- एटम, नेत्र (२०७४). *संक्षिप्त साहित्यिक शब्दकोश*. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- कडन, जे.ए. (सन् १८८०). *अ डिस्नरी अफ लिटरेरी ट्रम्स. क्लारियन बुक्स ।*
- नेपाल, घनश्याम (सन् २०११). *आख्यानका कुरा*. एकता बुक हाउस प्रा.लि. ।
- बराल, कृष्णहरि. (२०६९). *कथासिद्धान्त*. एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- बराल, ऋषिराज (२०६३). *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र* (दो.सं.). साभा प्रकाशन ।
- मैनाली, गुरुप्रसाद (२०७३). *नासो (एक्काइसौं सं.)*. साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०६३). *समकालीन समालोचना: सिद्धान्त र प्रयोग*. अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०६६). *आधुनिक तथा उत्तर ,आधुनिक पाठकमैत्री समालोचना*. क्वेस्ट पब्लिकेसन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०३९). *पच्चिस वर्षका नेपाली कथा*. नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०६०). *दृष्टिविन्दु*. शोध र सिर्जना सिद्धान्त (सम्पा. भूपहरि पौडेल). विद्यार्थी पुस्तक भण्डार पृ. ४३८-३४८